

БІЛА ЦЕРКВА. БРАНИЦЬКІ. “ОЛЕКСАНДРІЯ”

Є.А. ЧЕРНЕЦЬКИЙ, Л.П. МОРДАТЕНКО

Дендрологічний парк “Олександрія” НАН України
Україна, 09100 Біла Церква, дендропарк “Олександрія” НАН України

Подано генеалогію родини Браницьких і сучасний стан дендрологічного парку “Олександрія” НАН України.

Основний комплекс маєтків Браницьких на Київщині сформувався упродовж останньої чверті XVIII — початку XIX ст. Великий коронний гетьман Францішек Ксаверій Браницький отримав у спадкове володіння Білоцерківське староство. На рубежі XVIII—XIX ст. гетьман придбав також Богуславщину в Понятовських та Рокитнянщину в Карвицьких. Ці маєтки склали єдиний територіальний масив та економічний простір.

Головною резиденцією Браницьких стала Біла Церква за кількох причин. Місто було головним у старостві, густо заселеним, з розвинутою торгівлею та цеховим виробництвом. За часів воеводи Равського князя Станіслава Вінцентія Яблоновського тут у 1740 р. був закінчений старостинський замок, в якому розміщувалася добре облаштована резиденція. Крім того, місто було значнішим, ніж інші містечки, якими володіли Браницькі, — Ставище, Богуслав, Рокитне.

Маєтками Браницьких володіли чотири покоління.

Перше покоління — гетьман Францішек Ксаверій (Ксаверій Петрович) та Олександра з Енгельгардтів (Олександра Василівна) — успадкувало нерозподіленими маєтками з резиденцією у Білій Церкві упродовж 1778—

1838 рр. За гетьманових часів було збудовано й облаштовано доволі скромну міську резиденцію — ансамбль Зимового палацу і позаміську — з великим мистецтвом створений парк “Олександрія” та ансамбль Літнього палацу. Тоді ж у місті розпочалося велике будівництво: парафіяльного костелу Св. Івана Хрестителя та церкви Преображення Господнього (в яких було влаштовано родові склепи), торгових рядів, ансамблю поштової станції.

Друге покоління — сенатор граф Владислав Григорій (Владислав Ксаверійович) та Роза із Потоцьких (Роза Станіславівна) — володіло також нерозподіленими маєтками упродовж 1838—1843 рр. Тоді ж завершилося велике будівництво у Білій Церкві — зведено церкву Св. Марії Магдалини на Заріччі, ансамбль Білоцерківської гімназії.

Третє і четверте покоління — граф Владислав Михаїл (Владислав Владиславович) та Марія із Сапег (Марія Євстафівна) з дочками Марією Розалією Радзивілл і Софією Строцьці — володіли частиною маєтків з резиденцією у Білій Церкві з 1843 до 1918 р., причому дочки Владислава Михаїла вступили у володіння тільки після смерті батька у 1884 р. На цей період припадає становлення Білої Церкви як регіонального промислово-торговельного центру. Показовим є рапорт жандарм-

ського полковника про Білу Церкву 1886 р., який, зрештою, підводить підсумок здобуткам часів Владислава Михаїла: "За последнее десятилетие в пределах Киевской губернии в промышленном, торговом и даже политическом отношении приобрело большое значение местечко Белая Церковь Васильковского уезда, которое в означенных отношениях, а также по количеству народонаселения превзошло все уездные города губернии, чему немало способствовало нахождение сего местечка на железной дороге и сосредоточение в нем главного управления большими именьями и содержание заведений Графини Браницкой. В местечке Белая Церковь народонаселение доходит до 37 тыс. жителей, в нем имеется мужская и женская гимназии, чугуно-литейный и пивоваренный заводы, около местечка расположены сахарные заводы Шамраевский, Езернянский, Саливонковский, Кожанский и Сенявский, а в 50 верстах располагается Ставищанский сахарный завод в Таращанском уезде; все эти заведения, большие по производствам, почему в них сосредоточивается огромное число рабочих; нахождение в местечке Белая Церковь главного управления именьями и заведений сосредоточивает в нем массу служащих частных лиц по найму и преимущественно польского и еврейского происхождения и приезжающих по коммерческим делам и предприятиям в местечко, которое, по отзывам коммерческих лиц, приняло на себя торговое значение г. Бердичева..." [16, с. 4].

Після смерті графа Владислава Михаїла його спадкоємці продовжували курс на економічну розбудову маєтків та Білої Церкви як їх центру, що блискуче вдалося.

Другим значним центром володінь Браницьких було містечко Ставище. Вже у середині XVIII ст. воно набуває значення південної столиці Білоцерківського староства. Тут будуються старостинський замок і костел Св. Трійці.

Важливим фактором було й те, що поголовщину збирали в окремому Ставищанському кагалі, а греко-католицькі та православні церкви мали окремі протопопії з центром у Ставищах.

Резиденцію Браницьких тут будували ще з кінця XVIII ст. (з нею пов'язана смерть Олександра Браницького, старшого сина гетьмана), але стало в ній замешкав у середині XIX ст. граф Олександр (Олександр Владиславович) — другий позашлюбний син сенатора Владислава Григорія, який успадкував після смерті батька Ставищанщину. Він був одружений з Анною із Голинських. Після його смерті у 1877 р. маєтки успадкував єдиний син — граф Пій Владислав (Владислав Олександрович), одружений з Юлією із Потоцьких. Після його смерті у 1914 р. маєтки перейшли у спадок його удові та дітям: Марії Любомирській, Анні Тарновській, Юлії Потоцькій, Розі Тишкевич.

Третій центр володінь Браницьких містився у Богуславі. Як значне королівське місто Богуслав з'являється вже у XVII ст. У XVIII ст. старости богуславські (серед них був і останній з графів Браницьких) мали тут замок і добре облаштовану резиденцію. Згодом Богуславське староство було подароване Понятовським, у яких його придбав гетьман Браницький. Увагу до облаштування Богуслава зазначено ще в першому поколінні Браницьких на Київщині. Сенатор Владислав Григорій, ще за життя матері, у 1825 р. будує тут костел Св. Андрія. У середині XIX ст. після розподілу маєтків між онуками Богуславщину отримує граф Григорій Костянтин (Костянтин Владиславович), одружений з Ядвігою із Потоцьких. Після листопадового повстання Браницькі дарують царській родині Рокитнянщину, а згодом продають значну частину Богуславщини разом із містечком Богуславом. Спадкоємець Григорія Костянтина — його син Францішек Ксаверій Владислав Олександр Костянтин Андрій Леон (Ксаверій Костянтинович), одружений з Анною із Потоцьких, влаштував резиденцію в Медвинському Ключі, який залишився від широких батькових володінь.

* * *

Політична діяльність Корчаків-Браницьких в історичні часи мала різне спрямування.

Постать великого коронного гетьмана Ксаверія Браницького вже 200 років викликає водоспад польських звинувачень у зрад

національних інтересів. Браницький був одним з вождів русофільського політичного руху, який всіляко боровся зі спробами короля Станіслава Августа та його оточення реформувати застарілі конструкції Речі Посполитої й увійти до XIX ст. з оновленою державою. Браницький став одним із провідників Тарговицької конфедерації, що намагалася скасувати реформи. Останні два розподіли Речі Посполитої, що поклали край суверенному існуванню Польської держави, пройшли при активній участі Браницького, який всіма засобами підтримував російські інтереси. В останні години існування Речі Посполитої, коли вже було оголошено про черговий розподіл залишків польської території, сейм оголосив Браницького зрадником нації та прийняв рішення про скасування його титулів і конфіскацію всього майна. Але це рішення вийшло вже запізно. Браницький мав імператорські гарантії на все, що поляки хотіли у нього відібрати. Від цього часу всі поляки, що після розподілу Речі Посполитої залишились на національній позиції, мали до Браницького та його родини негативне ставлення.

Разом з цим треба зазначити, що розподіл і зникнення Речі Посполитої не були метою гетьмана. Його політичний курс був спрямований не проти держави, а проти особистості короля. Браницький прагнув позмагатися за королівську корону під час чергового безкоролів'я, спираючись на російські гроші. Справжнє ставлення гетьмана до Росії добре репрезентують русофобські вислови його, тоді ще малого сина.

Після смерті імператриці Катерини II стосунки Браницьких з царською родиною погіршилися через негативне ставлення Павла I до пам'яті, справ та друзів його покійної матері. Є відомості про встановлення нагляд за графом Браницьким. Але ця опала не вплинула так сильно на кар'єру їхнього сина — графа Владислава Григорія: в царювання Павла він отримав орден Св. Івана Єрусалимського, що заснував імператор.

З початком царювання Олександра I Браницькі знов отримали втрачені позиції, хоча й не повернулися до двору. Залишившись у Білій Церкві і займаючись здебільшого

справами величезних маєтків, що належали роду, вони підтримували стосунки з Романовими. Імператор Олександр відвідував Білу Церкву та резиденцію Браницьких "Олександрію", віддаючи шану старій гетьмановій родині, всіляко сприяв її дітям. Так, дочки графині Олександри Софія та Єлизавета отримали 1807 р. звання фрейлін, добре йшла кар'єра сина Владислава Григорія, який став сенатором, кавалером декількох орденів. Крім імператора до Білої Церкви у той час приїздили й інші члени царської родини. О. Браницька теж знаходила можливості зробити послугу царю та його дружині. Наприклад, позичала імператорові гроші на турецьку війну 1807—1809 рр., у 1821 р. вона "представила Імператрице Марии Федоровне 400 000 рублей на содержание семи пансионеров в училище ордена Св. Екатерины", яким її було нагороджено ще за часів Катерини II. Кілька разів відвідував графиню Олександрю імператор Микола I, який "ставився до неї з великою повагою". Одного разу, після закінчення Служби Божої в домашній церкві Св. Катерини (розташовувалася в "Олександрії") він подарував духівнику графині священику Антонію Павловському золотий перстень з діамантами, що також можна розглядати як ілюстрацію відношення до графині Браницької.

Політична проблема постала проти волі графині Олександри через небажани, за її думкою, одруження її дітей. З чотирьох представників другого покоління графів Браницьких, які досягли повноліття, троє одружилися з нащадками роду Потоцьких. Цей рід, на відміну від Браницьких, займав визначні позиції в польському визвольному русі й брав активну участь у повстанні 1830 р. З Потоцькими до родини Браницьких прийшли ідеї польського патріотизму та русофобії. Графиня Олександра, захищаючи ті позиції, які рід Браницьких зайняв у придворному житті Санкт-Петербурга, починаючи з 1770—1780 рр. намагалася активно протидіяти небажаним тенденціям. Але навіть її син Владислав, на якого вона мала неабиякий вплив, одружився з Потоцькою і мав від неї двох синів. Графиня Олександра цілком усвідомлювала, яке майбутнє чекає на її

нащадків, маючи перед очима приклад Потоцьких, які втратили Умань з “Софіївкою” та значну частину уманських маєтків внаслідок конфіскацій за участь у повстанні. Крім того, вона добре пам’ятала ставлення Санкт-Петербурга до родини під час царювання Павла I.

Добрі стосунки з Романовими підтримувалися Браницькими й після смерті графині Олександри упродовж 1838—1843 рр., коли на чолі роду стояв граф Владислав Григорій, який вдало удавав, що знаходиться осторонь від польського визвольного руху. Але особливих надій на те, що політичний заповіт графині Олександри буде виконаний і після смерті її сина, вже не було навіть і в останні роки його життя. Враховуючи, як патріотично тримали себе онуки упродовж 1840-х років, можна впевнено говорити, що вдома, “при своїх”, виховання дітей мало чітке польсько-патріотичне спрямування.

Зі смертю графа Владислава теплі відносини між Браницькими та Романовими починають потроху холоднішати й скоро зовсім зникають, перетворившись на ворожнечу.

Тому самі зміни в політичній та національній орієнтації третього покоління Браницьких цілком зрозумілі — онуки збагнули необхідність спокутувати зраду свого діда. Приклад родичів Потоцьких, які заради незалежності батьківщини пішли на ризик втрати своїх українських маєтків (й частково їх втратили), міг сильно вплинути на свідомість молодих Браницьких.

Внаслідок цього старший з братів — Франциск Ксаверій, який зробив блискучу військову кар’єру, був часто на очах у Миколи I, поїхав до Франції, почав спілкуватись з польською еміграцією, увійшов до Великого Сходу Франції (головна французька масонська ложа) й, врешті-решт, відмовився повернутись до імперії. Імператор видав наказ, який дуже нагадував рішення польського сейму півстолітньої давнини про конфіскацію майна та скасування посад, титулів (на відміну від поляків, імператор виконав його). Натомість Франциск Ксаверій-онука став одним з відомих фінансистів Франції і постійно фінансував польський національно-визвольний рух, був одним із закордонних

проводирів другого польського повстання 1863 р. Щоб підкреслити своє ставлення до політики царів стосовно Польщі, Франциск Ксаверій Браницький взяв участь у Кримській війні на боці союзників (йшов в атаку проти росіян, одягнувши російські нагороди).

Молодші брати Франциска Ксаверія також відзначились новою для Браницьких патріотичною свідомістю. Костянтин Браницький, володар Богуславського маєтку, продав його більшу частину й також вийшов з російського підданства. Граф Олександр, володар Ставищанського маєтку, був звинувачений у підтримці польського повстання 1863 р. й кілька років був на засланні.

Лише граф Владислав, що володів білоцерківськими маєтками та резиденцією всього роду, зберіг добре реноме при дворі, але це, скоріш, треба віднести на рахунок необхідності, аніж дійсної його вірності царському престолу. Проте його величезні володіння та вплив на місцеві справи враховувалися у Санкт-Петербурзі — імператор Олександр II приїздив до Білої Церкви, а також великий князь Микола Миколайович-молодший (онука Миколи I), що потім був головнокомандувачем російської армії під час першої світової війни. 4 червня 1916 р. графиню Марію Браницьку (удова графа Владислава-онука, яка разом з дочками успадкувала його володіння) відвідала в Білій Церкві імператриця Марія Федорівна, мати останнього російського імператора. Всі ці стосунки Браницьких з Романовими можна розглядати виключно в політичному відношенні: польський визвольний рух не вщухав і візити членів царської родини мали зробити відповідний вплив на громадську свідомість. Колишньої близькості їм вже ніколи не судилося відродити.

Підводячи підсумки, треба сказати, що за 70 років після смерті графині Олександри нащадки не тільки не виконали її політичного заповіту, але значною мірою знищили її засади економічної потужності, які зрадою гетьмана та зв’язками гетьманової вдалося перевести через бурхливі роки розподілів Речі Посполитої, царювання Павла Петровича й повстання декабристів, потім поляків. Однак у політичному заповіті старої графині,

який був спрямований на просту консервацію традиційних придворних стосунків, був один серйозний прорахунок, який, правда, не можна ставити їй у провину. Вона не могла передбачити, що через століття імперія впаде, Романови будуть розстріляні, частиною почнуть приватне життя на Заході, а більшовики будуватимуть нову імперію вже на інших соціальних засадах. Це не передбачила не тільки вона, але й її онуки.

Якщо ми поглянемо на втрати та здобутки онуків і правнуків гетьманових, то побачимо, що зміни були недостатніми та невдалими для збереження економічної потужності роду після 1917 р. За другу половину XIX ст. графи Браницькі внаслідок конфіскації нерухомого майна, яке належало Франциску Ксаверію-онуку, і продаж втратили маєтки на Волині та окремі маєтки на Київщині. Особливо вагомим був продаж значної частини колишнього Богуславського староства та подарунки (хабарі) царській родині одразу після придушення повстання 1863 р. Натомість були придбані замок Монтрезор на Луарі з містечком навколо нього (Франція), вілла в Італії та колишній палац Віланов з парком під Варшавою (спадок від графів Потоцьких). Як видно з цього побіжного огляду, Браницькі втратили прибуткові маєтки на Україні й придбали розкішні, але не прибуткові помешкання на Заході, з яких лише Віланов розташовувався у межах імперії. Покоління меценатів і колекціонерів виявилось безсилим перед соціальними та військовими катастрофами XX ст.

Сучасний стан парку "Олександрія" визначив реставраційні роботи, розпочаті 1957 р. під керівництвом Д.М. Криворучка. До 1968 р. відновлено більшість малих архітектурних форм: Китайський місток, водоспад Руїни, колонаду "Ехо", Колону пелікана, Арочний місток, Великий водоспад та ін. Одночасно було споруджено й нові об'єкти — джерело Дзв та Круглу альтанку. На території колишнього фруктового саду (у східній частині парку) під керівництвом І.Г. Дерія закладено нові паркові насадження.

У наступні роки значну увагу звертали на реконструкцію паркових насаджень. З 1983 р.

у ньому проводились регулярні науково обґрунтовані ландшафтні та санітарні вирубки, що сприяло значному поліпшенню естетичного і фітосанітарного станів деяких ділянок. Для відновлення старих і створення нових композицій до складу насаджень введено велику кількість дерев та кущів, у тому числі і нових видів, які ніколи раніше не росли в парку. Під керівництвом та за участю співробітників Національного ботанічного саду ім. М.М. Гришка НАН України закладено інтродукційний та промисловий розсадники, організовано дослідно-промислову дільницю квітництва закритого та відкритого ґрунту. Кількість рослин, які культивуються в парку "Олександрія", зросла за останні 100 років приблизно у 8 разів.

Реставрація і реконструкція парку триває донині. Так, нещодавно закінчено ландшафтне оформлення Північного входу; проведено роботи з очистки декоративних ставків; здійснено благоустрій території Палієвої гори, встановлено пам'ятний знак Семену Палію; збудовано огорожу території парку; реставровано озеро Діани; розроблено проект та розпочато ландшафтне оформлення Східної поляни; розпочато відновлення перлини "Олександрії" — паркової діброви; встановлено на постійне місце ювілейну колону садівнику А. Енсу. На черзі відновлення та реконструкція нових паркових об'єктів.

1. *Бовуа Даніель*. Битва за землю в Україні 1863—1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах. — К. : Критика, 1998. — 334 с.
2. *Бовуа Даніель*. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831—1863) / Перекл. з франц. Зої Борисюк. — К. : ІНТЕЛ, 1996. — 416 с.
3. *Браницькая* // Словарь Брокгауза и Ефрона: В 87 т. — Т. 8. — С. 596—597.
4. *Браницькие* // Там же. — С. 597—598.
5. *Браницький* // Русский биографический словарь. — СПб., 1908. — С. 327—328.
6. *Браницька-Вольська Анна*. Дані про родину Корчак-Браницьких / Пер. з польс. Володимира Іванціва (Ксерокс машинопису). — 67 с. — Особистий архів Євгена Чернецького.
7. *Викторов Н.* Кругок шестнадцати // Истор. вестн. — 1895. — С. 174—182.
8. *Григоренко І.Т.* Воспоминания жителя Белой Церкви, старого коммуниста, учителя-пенсионера Григоренко Ивана Тихоновича, работавшего до Советской власти у Браницьких // Папки М.М. Грисюка (Машинопис). — Біла Церква, 1963. — 13 арк. — Особистий архів Євгена Чернецького.

9. *Кривошея І.І.* Потоцькі герба Пілява: тульчинська лінія. — К. : Наук. світ, 2000. — 16 с.
10. *Лихач Е.* Браницкая // Русский биографический словарь. — СПб., 1908. — С. 326—327.
11. *Мордатенко Л.П., Гайдамак В.М., Галкин С.П.* Дендропарк "Александрия" / Путеводитель. — Киев : Наук. думка, 1990. — 78 с.
12. *Познанский Б.* Кое-что о козачине на Украине в 1855 году // Киев. старина. — 1905. — 89. — Апрель. — С. 139—159.
13. *Познанский Борис.* Император Александр I в Белой Церкви у графини Браницкой // Там же. — 1889. — 25. — Апрель. — С. 187—188.
14. *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии. — Киев, 1864.
15. *Ришкевич А.* Колекціонери та любителі / Пер. з польс. Л. Кочі (Єсерокс машинопису). — 42 с. — Особистий архів Євгена Чернецького.
16. *Родословная книга дворян Киевской губернии за время от 1865 по 1905 год. Часть V* // Держ. арх. Київ. обл., ф. 782, оп. 2, спр. 431, арк. 1—6.
17. *Списки титулованным родам и лицам Российской империи.* — СПб., 1892.
18. *Степанишина Оксана.* Господарство графів Браницьких на Київщині і реформа 1861 року в їх маєтках. — К., 1930.
19. *Церкви, сооруженные Графинею А.В. Браницкою* // Киев. губерн. ведомости. — 1855. — № 4. — С. 22—26.
20. *Чернецький Е.А.* Меморіал светлейшому князю Григорию Потемкину-Таврическому в Белой Церкви. — Белая Церковь : Мустанг, 1997. — 44 с.
21. *Чернецький Є.А.* Білоцерківські реліквії імп. Катерини II та кн. Г.О. Потьомкіна-Таврійського // Проблеми збереження та відродження пам'яток історії та культури. Матеріали наук.-практ. конф., присвяченої 70-річчю Білоцерк. держ. краєзнав. музею "Біла Церква" (25—27 трав. 1994 р.). — Біла Церква : Б.в., 1994. — С. 25—26.
22. *Чернецький Є., Ярмола О.* Мовчазний свідок старовини // Біла Церква. Вчора, сьогодні, завтра. — 1998. — № 3. — С. 18—21.
23. *Чернецький Є.* Білоцерківська церква св. Миколая (1637—1917 рр.). — Біла Церква : Мустанг, 1999. — 36 с.
24. *Чернецький Є.* Браницькі // Замкова гора. — 1999—2000. — № 12989—13071.
25. *Шумигорский Е.* Из галереи исторических силуэтов. Графиня А.В. Браницкая // Истор. вестн. — 1900. — Т. 79. — Январь. — С. 171—202.
26. *Щербина В.* Жалованная грамота гр. Ф.К. Браницкому на Белоцерковское староство (1774, дек. 13) // Киев. старина. — 1893. — Т. 41. — Апрель. — С. 161—165.
27. *Энгельгардт Л.Н.* Записки Льва Николаевича Энгельгардта. 1766—1836. — Москва, 1868.
28. *Вониеcki A.* Herbarz Polski. — Warszawa, 1900. — II, cz. 1. — S. 108—109.
29. *Czernecki E.* Hrabina Branicka. — Biala Cerkiew, 1999. — 77 s.
30. *Konopczynski W.* Branicycy // Polski Sownik Biograficzny. — Kraków, 1936. — T. 2. — S. 398—401.
31. *Materialy do biografii, genealogii i heraldyki Polskiej.* — Buenos Aires, Paryz, 1964. — S. 233.
32. *Rulikowski E.* Opis powiatu Wasylkowskiego pod wzgledem historycznym, obyczajowym i statystycznym. — Warszawa : w drukarni S. Orgelbranda, 1853.
33. *Wojciechowska-Zywultowa Jadwiga.* Biala Cerkiew. Książka pamiatkowa bialocerkiewian. — Warszawa, 1939. — 83 s.
34. *Zalęski S.* Jezuci w Polsce. — Lwów, 1905. — T. 4, cz. 4. — (Kolegia i domy założenie za królów Jana Kazimierza, Michała, Jana III, obydwóch Sasów i Stanisława Augusta, 1648—1773).

Надійшла 26.08.2000

БЕЛАЯ ЦЕРКОВЬ. БРАНИЦКИЕ. "АЛЕКСАНДРИЯ"

Е.А. Чернецький, Л.П. Мордатенко

Дендрологический парк "Александрия" НАН Украины, Украина, Белая Церковь

Приведены генеалогия семьи Браницких и современное состояние дендрологического парка "Александрия" НАН Украины.

BELAYA TSERKOV. THE BRANITSKYS. ALEXANDRIA

E.A. Chernetsky, L.P. Mordatenko

State dendrological park *Aleksandria*, National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine, Bila Tserkva

Genealogy of the Branitskys family and present condition of the Dendrological Park *Aleksandria* of the National Academy of Sciences of Ukraine are shown.